

WWJMRD 2018; 4(1): 396-399
www.wwjmr.com
International Journal
Peer Reviewed Journal
Refereed Journal
Indexed Journal
UGC Approved Journal
Impact Factor MJIF: 4.25
E-ISSN: 2454-661

ਡਾ ਕਮਲਪ੍ਰੀਤ ਕੋਰ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ

ਡਾ ਕਮਲਪ੍ਰੀਤ ਕੋਰ

Abstract

ਚੇਤਨਾ ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 1690 ਈ: ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜੈਨ ਲਾਕ (John Locke) ਨੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ “ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ।”

ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਹਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੂਨ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਰਹੱਸ ਹੈ।

ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤਨਾ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ, ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਪੇਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੂਝਵਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਕਰੋੜਾਂ ਸਾਲ ਲੱਗੇ। ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਪੱਧਰਾਂ ਅਤੇ ਉਤੇਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਹੀ ਉਚੇਰੇ ਤੰਤੂਈ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

“ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਦਾਰਥਕ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਗੁਣਇੰਦਰੀਆਂ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਉਤੇਜਨਾ ਤੰਤੂਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਉਭਾਰ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਕਾਰਗਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਅਨੁਭਵ, ਧਾਰਨਾ, ਵਿਚਾਰ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ।

Keywords: Consciousness, Stimulation, Mind, Experience, Activity, Literature, Perception, Introspection, Beings, Philosopher

Introduction

ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪੱਖ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ ਆਪਣੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾ ਉਪਰ ਉਸਦੀ ਸ੍ਰੇਣਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੈਧਰ ਨੈਤਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਉਪਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦੂਜਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ

Correspondence:

ਡਾ ਕਮਲਪ੍ਰੀਤ ਕੋਰ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਗਿੱਦੜਬਾਹਾ

ਚੰਗਿਆਈ, ਫਰਜ਼, ਜ਼ਮੀਰ ਮਾਣ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
 ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਅਥਵਾ ਨਾ-ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ ਆਚਰਣ, ਮੌਤ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੂੜਾ ਤੇ ਸੰਘਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਆਮ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਤਿੰਨ ਉਚਤਕੀਮਤਾਂ- ਸੱਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਤੇ ਚੰਗਿਆਈ – ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਚੰਗਿਆਈ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।
 ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪੇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਤਾਘ ਬਹੁਤ ਪਰਬਲ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਇਸ ਸਵੈ ਪੜਚੋਣ ਸਦਕਾ ਉਹ ਡੂੰਘੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣੇ :

ਫਰੀਦਾਂ ਜੋ ਤੂੰ ਅਕਲ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖਨ ਲੇਖ
 ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਦੇਖੁ ॥੬॥
 ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ
 ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖਤੀ ਚਲਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਤਿ ॥
 ਧੰਨਿ ਉਚਾਈ ਪੇਟਲੀ ਕਿਥੈ ਵੰਝਾ ਘਤਿ ॥੨॥
 ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾਘ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਾਘ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਭੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਕਪੜੇ ਕਾਲਾ ਮੈਡਾ ਵੇਸੁ ॥
 ਗੁਨਹੀ ਭਰਿਆ ਮੈ ਫਿਰਾ ਲੋਕੁ ਕਹੈ ਦਰਵੇਸੁ ॥੬੧॥
 ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੈਤਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕਿਉਂ ਹੋਰ ਨੈਤਿਕ ਬਣਨਾ – ਲੋਚਦੇ ਹਨ ! ਹੋਰ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 ਮਤਿ ਹੁੰਦੀ ਹੋਇ ਇਆਣਾ । ਤਾਣ ਹੋਦੇ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ
 ਅਣਹੰਦੇ ਆਪੁ ਵੰਡਾਏ ਕੋਈ ਐਸਾ ਭਗਤੁ ਸਦਾਏ ॥੧੨੮॥
 ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਉਪਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੇਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ
 ਫਰੀਦਾ ਕਿਥੇ ਤੇੜੇ ਮਾਪਿਆ ਜਿਨੀ ਤੂ ਜਣਿਓਹਿ ॥
 ਤੇ ਪਾਸਹੁ ਉਹਿ ਲਦਿ ਗਏ ਤੂ ਅਜੇ ਨ ਪਤੀਣਹਿ ॥੭੩॥
 ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਆਤਮ-ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ। ਉਨਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਹੇਤ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹਨ
 ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤਸਲੀਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਆਦਤ (Social Behaviour) ਤੇ ਅਬਾਦਤ (Worship) ਸੂਫੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਜੁੜਨ ਨੂੰ ਮੂਲ ਥਾਪਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਰਾਤ ਨ ਜਾਗਿਓਹਿ ਜੀਵਦੜੇ ਮੁਇਓਹਿ
 ॥ ਜੇ ਤੈ ਰਥ ਵਿਸਾਰਿਆ ਤੇ ਰਖਿ ਨ ਵਿਸਰਿਓਹਿ ॥ ੧੦੭॥
 ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਬਰ, ਪਿਆ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸੁਹਣਿਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪੌਲਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਤੇ ਘੇਰ ਸੰਕੇਤ । ਸਬਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸੁਰੀ hai ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਧੀਰਜ, ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ, ਸੰਤੋਖ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਪਰਪਕਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ, ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਆਡੋਲ, ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ:
 ਸਬਰ ਮੱਝ ਕਮਾਣ ਏ ਸਖਰੁ ਕਾ ਨੀਹਣੇ
 ਸਬਰ ਮੰਦਾ ਥਾਣੁ ਬਾਲਕੁ ਖਤਾ ਨ ਕਰੀ ॥ ੫॥
 ਸਬਰ ਅੰਦਰਿ ਸਾਬਰੀ ਤਨੁ ਏਵੈ ਜਾਲੇਨਿ
 ਹੈਨਿ ਨਜੀਕੁ ਖੁਦਾਇ ਦੇ ਭੰਡੁ ਨ ਕਿਸੈ ਦੇਨਿ ॥ ੬ ॥
 ਸਬਰ ਗੁਲਾਮ ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਬੁਜਦਿਲ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਖਲਾਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਪੁਰਸ ਦੀ ਜਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸਬਰ ਹੰਕਾਰਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਸਬਰ ਔਲਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਹੈ :
 ਫਰੀਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਿ ਚਾਕਰੀ ਦਿਲ ਦੀ ਲਾਹਿ ਭਰਾਂਦਿ ॥
 ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਐ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜੀਰਾਂਦ ॥੬੦॥
 ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਬਰ ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਚੂਕ ਹੈ ਜੋ ਥਾਂ ਥਾਂ ਔਗੁਣਾਂਨੂੰ ਕਦਣ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਭ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਔਗੁਣ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਉਚ ਨੀਚ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਜੋੜ ਹੈ
 ਜਾ ਲਬੁ ਤਾ ਨੇਹੁ ਕਿਆ ਲਬੁ ਤ ਕੂੜਾ ਨੇਹੁ
 ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲਘਾਇਐ ਛਪਰਿ ਤੁਟੈ ਮੇਹੁ ॥ ੧੮ ॥
 ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਔਗੁਣ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ:
 ਫਰੀਦਾ ਬੀਉ ਪਵਾਹੀ ਦਭੁ ਜੇ ਸਾਂਈ ਲੋੜਹਿ ਸਭੁ
 ਇਕੁ ਛਿਜਹਿ ਬਿਆ ਲਤਾੜੀਅਹਿ ਤਾਂ ਸਾਈ ਦੈ ਦਰ ਵਾੜੀਆਹਿ ॥੬॥
 ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨਿਮਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ :
 ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਾਈਆ ਮੰਤੁ ॥
 ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸੁ ਕਰਿ ਤਾ ਦਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ ॥ ੧੨੭॥
 ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਇਸ ਕੰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਔਲਾਹ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ
 ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਈ ।
 ਹਿਆਉ ਨ ਕਹੀ ਨਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸੜ ਅਮੇਲਵੈ ॥ ੧੨੮ ॥
 ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜਦੋਂ ਸਭਨਾ ਜੋ ਸਚਾ ਧਈ' ਜਾਂ 'ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ' ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨਾਂ ਅੰਦਰ ਦਇਆ ਦਾ ਸਾਗਰ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਮਿਹਰ, ਰੱਬੀ ਖਿਚ, ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਗਤ, ਨਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਬੂਲ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੱਲਾ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਭੈ ਤੇ ਭਾਉ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਧਾਰਨੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਕਰਮਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦਾ ਲੋੜੇ ਦਾਖ ਬਿਜਉਰੀਆ ਕਿਕਰਿ ਬੀਜੈ ਜਟੁ

ਹੰਢੈ ਉਨ ਕਤਾਇਦਾ ਪੈਧਾ ਲੋੜੇ ਪਟੁ ॥ ੨੩ ॥

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਫਰੀਦਾ ਚਾਰ ਗਵਾਇਆ ਹੰਢਿ ਕੈ ਚਾਰੁ ਗਵਾਇਆ ਸੰਮਿ

ਲੇਖਾ ਰਬੁ ਮੰਗੋਸੀਆ ਤੂ ਆਹੇ ਕੇਹੇ ਕੰਮ ॥ ੩੮ ॥

ਦੇਜ਼ਖ ਦੀ ਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਨੈਤਿਕ ਵੇਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ

ਫਰੀਦਾ ਮਨ ਮੈਦਾਨ ਕਰਿ ਟੇਏ ਟਿਖੇ ਲਾਹਿ ॥

ਅਗੈ ਮੂਲ ਨ ਆਵਸੀ ਦੇਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ ॥ ੪ ॥

ਮੌਤ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਿਰਫ ਸਰੀਰ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ ਸਗੋਂ ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਆਤਮ-ਬੁੱਧੀ ਉਪਰ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ

ਦੇ ਪੱਖਾ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਨਿੱਜੀ

ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ॥

ਮਤੁ ਸਰਮਿੰਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਈਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ॥੫੯ ॥

ਮੌਤ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਕਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ

ਬੋਲੇ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਪਿਆਰੇ ਅਲਹ ਲਹੇ

ਇਹ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕ ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰ ਘਰੇ ॥

ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦਾ ਗੋਰ ਨਿਮਾਣੀ ਸਭੁ ਕਹੇ ਨਿਘਰਿਆ ਘਰਿ ਆਉ ॥

ਸਰ ਪਰ ਮੈਥੇ ਆਵਣਾ ਮਰਣਹੁ ਨ ਡਰਿਅਹੁ ॥੯੩ ॥

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੁਨੀਆਵੀ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਿਆ ਦੀ ਨਿਆਈ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹਨ

ਫਰੀਦਾ ਮੈਂ ਭੋਲਾਵਾ ਪੱਗ ਦਾ ਮਤੁ ਮੈਲੀ ਹੋਇ ਜਾਇ ॥

ਗਹਿਲਾ ਰੂਹ ਨ ਜਾਣਈ ਸਿਰ ਭੀ ਮਿਟੀ ਖਾਇ ॥੧੬ ॥

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਮੌਤ ਜਾਂ ਨਾਸਮਾਨਤਾ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਅਹਿੰਸਾ ਉਪਰ ਟੇਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਹਿੰਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਿਤਾਣਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹੈ

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆ ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ ॥

ਅਪਨੜੈ ਘਰਿ ਜਾਇਐ ਪੈਰ ਤਿਨਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਿ ॥੭ ॥

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪਰਸਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਮਨੇ ਤਿਆਗਣ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹੰਢਾਇ ॥

ਦੇਹੀ ਰੋਗਿ ਨ ਲਗਈ ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ॥੭੮ ॥

ਇਸ ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਸਮਝੌਤੀ ਦਿੰਦੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ

ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਧਾਰਮਿਕ ਦੰਭਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਅੰਗ ਭਰੀਆ ਚੇਣਾਂ ਵੀ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ

ਫਰੀਦਾ ਕੰਨਿ ਮੁਸਲਾ ਸੂਫੁ ਗਲਿ ਦਿਲਿ ਕਾਤੀ ਗੁੜ ਵਾਤਿ ॥

ਬਾਹਰਿ ਦਿਸੈ ਚਾਨਣਾ ਦਿਲਿ ਅੰਧਿਆਰੀ ਰਾਤਿ ॥੫੦ ॥

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਗੁਲਾਮੀ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਗੁਲਾਮੀ ਤੇ ਕੈਦ ਨਾਲੇ ਆਪ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਾਦੀ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ:

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥

ਜੇ ਤੂੰ ਏਵੇਂ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥੪੨ ॥

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤਾਂ ਬਿਗਾਨੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਰਗ ਜੀਵਨ ਆਖ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸਕਦੇ ਹਨ ਫਰੀਦਾ ਰਾਤੀਂ ਵੰਡੀਆਂ ਧੁਖਿ ਧੁਖਿ ਉਠਨਿ ਪਾਸਿ ਪ੍ਰਿਯ ਤਿਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਨਾ ਵਿਡਾਈ ਆਸ ॥੨੧ ॥

ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਭ ਨਿਰਫਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਮੀਰ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵੀ ਸੰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਹਬਲ ਹੈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ, ਆਪਣਾ ਆਚਰਣ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਗਤ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੜ ਲਗਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ ॥

ਜੇ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ॥

ਗੁਰੂ ਦਾ ਲੜ ਫੜਨ ਤੇ ਮਗਰੇ ਉਨਾ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਮਿਥਿਆ ਰਚਨਾ ਲਗਦਾ ਹੈ

ਮਲਕਲ ਮਉਤ ਜਾਂ ਆਵਸੀ ਸਭ ਦਰਵਾਜੇ ਭੰਨਿ

ਤਿਨਾ ਪਿਆਰਿਆ ਭਾਈਆਂ ਅਗੈ ਦਿਤਾ ਬੰਨ

ਵੇਖਹੁ ਬੰਦਾ ਚਲਿਆ ਚਹੁ ਜਣਿਆ ਦੇ ਕੰਨਿ

ਫਰੀਦਾ ਅਮਲ ਜਿ ਕੀਤੇ ਦੁਨੀ ਵਿਚ ਦਰਗਾਹ ਆਏ ਕੰਮਿ ॥੧੦੦ ॥

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਦੇਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸੁਪੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਾਤੀਕਰਣ ਲਈ ਜਿਸ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ

ਕਾਮ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ - ਸੰਜਮ

ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ - ਖਿਆ

ਲੋਭ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ - ਸੰਤੋਖ

ਮੋਹ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ -- ਨਿਰਲੇਪਤਾ

ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਵਿਪਰੀਤ - ਨਿਮਰਤਾ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਿਰੋਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਸਾਧਨਾ-ਮਾਰਗ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਮਾਰਗ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Encyclopedia Britanica, Vol. III, Page 92
2. ਵਿ: ਗਿ: ਅਫਲਾਸੀਵ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਿਯਮ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਾਸਕੋ, ਪੰਨਾ 67
3. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ